

Δέκατο
Κεφάλαιο

Οί 'Ανθρώπινες Δυνατότητες

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΠΑΝΤΟΤΕ ΑΡΠΑΖΟΝΤΑΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΠΙΔΑ· ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΔΥ-
στυχία συνέχιζαν νά ἐλπίζουν σέ καλές ἡμέρες. Καί ὅταν ἔβλεπαν
πώς ἡ εὐτυχία δέν ἦταν γι' αὐτούς, ἔλπιζαν πάλι γιά τά παιδιά
τους. Αὐτά μέ τή σειρά τους ἔμπαιναν στόν ἴδιο κύκλο τῶν διαψεύσεων,
καί ἡ εὐτυχία ἔμενε γιά ἄλλη μιά φορά ἀπιαστο ὄνειρο. Ἡ οὐτοπία,
νοσταλγία κάποιου φανταστικοῦ παρελθόντος ἢ ἐλπίδα γιά ἕνα κόσμο κα-
λύτερο, εἶναι ἡ συναισθηματική καί ἰδεολογική φυγή ἀπό τήν ἀθλιότητα
τοῦ παρόντος.

Ποιές εἶναι οἱ δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος; Θά μπορέσει νά ξε-
περάσει τήν ταξική δουλεία καί τίς πολλαπλές ἀλλοτριώσεις της; Θά μπο-
ρέσει νά δημιουργήσει μιά κοινωνία ἰσότητας, χωρίς ἐξουσιαστικές σχέ-
σεις; Θά ξεπεράσει τήν κατάσταση τῆς στέρησης καί θά θέσει κάποτε τέρ-
μα στίς πολεμικές συγκρούσεις; Ἡ ἔννοια τῆς εὐτυχίας θά μένει πάντα στά
χεῖλη τῶν ὄνειροπόλων καί τῶν ποιητῶν, ἢ θά ὑλοποιηθεῖ σά μιά ἀπό τίς
βασικές καταστάσεις τῆς ζωῆς;

Ἡ ἀστικός οὐμανισμός καί ὁ ἐπιστημονισμός ἦταν μιά ἀντίδραση στό
φεουδαρχικό ἐποικοδόμημα, στηριγμένη στίς ἐλπίδες πού εἶχε γεννήσει ἡ
διομηχανική καί ἐπιστημονική ἐπανάσταση, δηλαδή ἡ ἐπανάσταση πού ξε-
κίνησε πρὸς τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα, μπῆκε ὀρμητικά στήν ἱστορική σκηνή
μέ τήν Ἀναγέννηση, καί ὠρίμασε στό πρῶτο μισό τοῦ 19. αἰώνα. Τή με-
σαιωνική ταπεινοσύνη μπροστά στήν ἀύθεντία τῶν γραφῶν τήν ἐκτόπιζε
τόρα ἡ ἐμπιστοσύνη στήν ἀνθρώπινη λογική καί στήν ἐπιστήμη. Ἦδη ὁ
Καρτέσιος ζητοῦσε νά δοθεῖ περισσότερο βᾶρος στίς φυσικές ἐπιστήμες

παρά στή φιλοσοφία, καί ὁ Leonardo, πρὶν ἀπ' αὐτόν, καυχίόταν πῶς τίς γνώσεις του τίς εἶχε ἀποκτήσει παρατηρώντας τούς μαστόρους κι ὄχι διαβάζοντας βιβλία.¹

Ἡ πίστη στίς ἀπεριόριστες δυνατότητες τοῦ Λόγου συμβάδιζε μέ τήν πίστη γιά τήν ἀπεριόριστη οἰκονομική ἀνάπτυξη καί γιά τή δυνατότητα νά δημιουργηθεῖ ἡ κοινωνία τῆς ἀφθονίας – πού θά ἦταν ταυτόχρονα ἡ κοινωνία τοῦ ὀρθοῦ λόγου². Ὡστόσο ἡ διπλή αὐτή αισιοδοξία ἦταν οὐτοπική. Βέβαια ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνική ξεπέρασαν στόν καπιταλισμό καί τίς πιό τολμηρές προβλέψεις. Ἀλλά ἡ πρόοδος συντελέστηκε μέ τό ξερίζωμα καί τήν ἐξαθλίωση τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν πού ἀπετέλεσαν τό νέο βιομηχανικό προλεταριάτο, μέ τίς φοβερές συνθήκες ζωῆς τῆς ἐργατικῆς τάξης, μέ ἀμέτρητους τοπικούς πολέμους καί μέ δύο παγκόσμιους, μέ τήν καταλήστευση τῶν ἀποικιῶν, μέ τή σημερινή καί ἐπιταχυνόμενη καταστροφή τῆς φύσης καί μέ τήν ὑποβάθμιση τοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος, μέ τήν ἀνεργία καί ὅλες τίς ἀντιθέσεις πού ζοῦμε στήν «ὑπεραναπτυγμένη» ἐποχή μας.³

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν ἦταν –καί εἶναι– ἀντιφατική⁴. Κύρια αἰτία τῶν ἀντιφάσεων καί τῶν ἀνταγωνισμῶν εἶναι ἡ ἰδιωτική κατοχή τῶν μέσων παραγωγῆς καί τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνάπτυξη πραγματοποιεῖται μέσα ἀπό τήν προσπάθεια τοῦ κεφαλαίου γιά ἀπόκτηση κέρδους. Ἐκεῖ βρίσκεται ἡ κύρια αἰτία τῆς ταξικῆς πάλης καί τῆς ἀντιφατικότητας τοῦ κοινωνικοῦ Γίγνεσθαι. Εἶναι ὅμως δυνατό νά ἐρμηνευτοῦν τά πάντα μέ βάση τόν ἀνταγωνισμό τῶν ταξικῶν συμφερόντων; Ἡ «ἀποπλάνηση τῆς νόησης» (Μάρξ), πού εἶναι μιά ἀπό τίς αἰτίες καί ἕνας ἀπό τούς καρπούς αὐτῶν τῶν ἀνταγωνισμῶν, δέν ἔχει παίξει τάχα ἕναν ὀρισμένο ρόλο στήν ἀντιφατικότητα πού χαρακτηρίζει τήν ἀνθρώπινη κοινωνία; Ὅλες οἱ παρανοϊκές καί φρικιαστικές πρακτικές τῶν πρωτόγονων, π.χ., ὑπαγορεύονταν πάντα καί ἄμεσα ἀπό ὑλικά συμφέροντα; Ἡ ὑλική ἐπιδίωξη βρισκόταν ἴσως πάντοτε στήν ἀφετηρία. Ὡστόσο οἱ δεισιδαιμονίες, οἱ μύθοι καί ἡ συνολική ἀνορθολογικότητα δημιουργοῦσαν καταστάσεις (σφαγές, θυσίες, βασανιστήρια, κανιβαλισμούς, τελετουργίες, ἥθη καί ἔθιμα, κλπ.) πού μόνο ἔμμεσα καθορίζονταν ἀπό τόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό. Καί ἡ φρίκη τῆς μεσαιωνικῆς τρομοκρατίας πρόκυψε μόνο ἀπό τήν ἀνάγκη γιά διαιώνι-

ση τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου ζωῆς; Καί οἱ δύο παγκόσμιοι πόλεμοι –ὅπου δέν ὑπῆρξαν νικητές καί νικημένοι– ἐξαπολύθηκαν μόνο ἀπό τόν ἀνταγωνισμό γιά τό ξαναμοίρασμα τῆς γῆς, ἢ μήπως καί ἡ ἰδεολογία, προϊόν αὐτῶν τῶν ἀνταγωνισμῶν, ἔγινε στή συνέχεια ἀνεξέλεγκτη ἱστορική δύναμη, προπαντός μέ τόν ἀνορθολογισμό τοῦ ναζισμοῦ; Ποιός εἶναι λοιπόν ὁ ρόλος τῶν συμφερόντων, ποιός ὁ ρόλος τῆς ἰδεολογίας, καί ποιός –συνεπῶς– ὁ ρόλος τῆς ἀποπλάνησης τῆς νόησης; Καί μέ ποιό τρόπο μποροῦν νά ἐλεγχθοῦν μηχανισμοί πού δημιουργοῦνται ἀπό συγκεκριμένες ἀνάγκες, αὐτονομοῦνται, ξεπερνοῦν τόν ἀρχικό προορισμό τους, καί ἐπιβάλλονται πάνω στούς δημιουργούς τους σάν σχετικά αὐτόνομες κοινωνικές πραγματικότητες; Συνολικά οἱ ἄνθρωποι εἶναι σέ θέση νά ἐλέγξουν τό κοινωνικό Γίγνεσθαι, καταργώντας τήν ταξική δουλεία, τίς ἐξουσιαστικές σχέσεις, τούς στρατούς, τούς πολέμους καί τήν ἀστυνομία καί ἐλαχιστοποιώντας τό ρόλο τοῦ τυχαίου στήν ἱστορία; Καί ὁ σοσιαλισμός θά γεννᾷ νέες ἐξουσιαστικές σχέσεις μέ τήν αὐτονόμηση τοῦ κράτους καί θά διαπράττει νέα ἐγκλήματα σέ βάρος τῶν λαῶν, στό ὄνομα –τώρα– τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ;

Στήν ἱστορική κίνηση παρεμβαίνει τό ἐποικοδόμημα, πού δέν εἶναι ἀπλή ἀντανάκλαση τῆς βίας, ἀλλά ἐνεργός παράγοντας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τό ἐποικοδόμημα, παγιωποιημένο σέ σύστημα θεσμῶν, μπορεῖ νά ἐπιβραδύνει τήν κοινωνική ἐξέλιξη ἢ νά τήν ἀκινητοποιήσει. (Παράδειγμα, τά θεσμικά ἐποικοδομήματα –καί ἡ ὅλη κοσμοαντίληψη– τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Μεσοποταμίας). Ἀντίστροφα, τό ἐποικοδόμημα μπορεῖ νά ἐπιταχύνει κοινωνικές ἐξελίξεις, ιδιαίτερα σέ ἐπαναστατικές ἐποχές. Τέλος, μέσα σέ ἕνα πλέγμα ἀντιθέσεων πού φτάνει σέ ἀκραίους παροξυσμούς, ἡ ἰδεολογία μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ πρακτικές πού ἡ «λογική» τῶν ταξικῶν συμφερόντων δέ θά τίς θεωροῦσε ἀναγκαῖες. (Ἡ ἐξολόθρευση, π.χ., τῶν Ἑβραίων ἀπό τούς ναζί δέν ἦταν διόλου ἀναγκαῖα, ἀπό τήν ἀποψη τῶν συμφερόντων τῆς γερμανικῆς ὀλιγαρχίας ἢ εὐρύτερα τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς τάξης). Ἡ σχετική αὐτονόμηση τοῦ ἐποικοδομήματος εἶναι ἕνας πρόσθετος παράγοντας τῶν δυσκολιῶν τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν νά ἐλέγξουν τά ἴδια τους τά δημιουργήματα. Κι αὐτό δέν ἀφορᾷ μόνο τίς κεφαλαιοκρατικές κοι-

ωνίες. Ἡ αὐτονόμηση τοῦ κράτους στίς «σοσιαλιστικές» χώρες μᾶς ἔδωσε νέα δείγματα γιά τό πόσο εἶναι δύσκολο καί ἀντιφατικό τό πέρασμα ἀπό τό «βασίλειο τῆς ἀνάγκης» στό «βασίλειο τῆς ἐλευθερίας».

Οἱ ἄνθρωποι, ἔγραφε ὁ Μάρξ, δημιουργοῦν μόνοι τήν ἱστορία τους, ἀλλά μέσα σέ συνθήκες πού τοῦς προσδιορίζουν. Ἐπειδή ἡ πραγματικότητα δέν εἶναι παθητικό ὑποκείμενο τῆς ἀνθρώπινης βούλησης. Ἐπίσης, ἡ πραγματικότητα δέν καθορίζει τήν ἱστορική πράξη σάν ἀναπόδραστο φυσικός νόμος. Οἱ γενικοί νόμοι ἐπιβάλλονται στήν ἀνθρώπινη ἱστορία μέσα ἀπό πλῆθος τυχαῖα συμβάντα, σάν δεσπόζουσες τάσεις (Ἐνγκελς).

Οἱ συγκρούσεις ἀναρίθμητων ἀτομικῶν θελήσεων καί ἐνεργειῶν δημιουργοῦν στήν περιοχὴ τῆς ἱστορίας μιά κατάσταση ἐντελῶς ἀνάλογη μ' ἐκείνη πού βασιλεύει στήν ἀσυνείδητη φύση. Οἱ σκοποὶ καί οἱ ἐνέργειες εἶναι θελημένες, ἀλλά οἱ πραγματικές συνθήκες αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν δέν εἶναι – ἢ, καί ἀνφαίνονται στήν ἀρχὴ νά ἀντιστοιχοῦν, παραταῦτα, στόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό, τελικά οἱ συνέπειές τους εἶναι ἐντελῶς διαφορετικές ἀπό τίς ἐπιδιωκόμενες. Ἐτσι καί τά ἱστορικά γεγονότα ἐμφανίζονται γενικά νά κυριαρχοῦν ἀπό τό τυχαῖο. Ἀλλά παντοῦ ὅπου τό τυχαῖο φαίνεται νά λειτουργεῖ στήν ἐπιφάνεια, βρίσκεται πάντα κάτω ἀπό τήν κυριαρχία κρυμμένων ἐσωτερικῶν νόμων, καί δέ μένει παρά νά τοῦς ἀνακαλύψουμε.⁵

Οἱ προσπάθειες τῶν ἀνθρώπων, ἔγραφε σέ ἄλλη περίπτωση ὁ Ἐνγκελς, ἀλληλοσυγκρούονται, καί ἀκριβῶς γι' αὐτό τό λόγο κυριαρχεῖ στίς ταξικές κοινωνίες ἡ ἀναγκαιότητα πού ἐκδηλώνεται μέ τό τυχαῖο.⁶ Κάθε ἄτομο ἔχει τίς δικές του ἐπιδιώξεις. Τά ἀποτελέσματα εἶναι συνήθως ἀντίθετα ἀπό τά ἐπιδιωκόμενα, καί τό ἱστορικό ἀποτέλεσμα εἶναι κάτι πού τελικά κανεῖς δέν τό θέλησε!

Οἱ προηγούμενες ἀπόψεις τονίζουν ὅτι γιά τό μαρξισμό ἡ κοινωνική νομοτέλεια δέν ταυτίζεται μέ τή φυσική. Δημιουργός τῆς ἱστορίας εἶναι οἱ ἄνθρωποι πού καθορίζονται ἀπό τίς συνθήκες, ἀλλά καί πού τίς δημιουργοῦν καί τίς ἀνατρέπουν. Μέσα ἀπό τό χάος τῶν γεγονότων, ὅπου τό τυχαῖο καί τό συμπτωματικό παίζουν οὐσιαστικό ρόλο, ἐπιβάλλεται ἐντέλεια ἢ νομοτέλεια σά δεσπόζουσα τάση. Ἀλλά ἡ ἔννοια «δεσπόζουσα τάση» προϋποθέτει ὅτι στή δεδομένη ἱστορική στιγμή ὑπάρχουν πολλαπλές δυνατότητες, ἀπό τίς ὁποῖες κάποια θά πραγματοποιηθεῖ. Στήν ἐπιβολή τούτης

ἢ ἐκείνης τῆς τάσης μπορεῖ νά ἔπαιξε ἀποφασιστικό ρόλο τό τυχαῖο ἢ τό ὑποκειμενικό. Ἄλλά τό τυχαῖο, ἐνσωματωμένο πλέον στήν ἱστορική δυναμική, μετασχηματίζεται σέ ἀναγκαῖο, καί βαρύνει θετικά ἢ ἀρνητικά στήν πορεία τῆς ἱστορίας.

Οἱ Μάρξ καί Ἐνγκελς μιλοῦν γιά προῖστορία καί ἱστορία. Μέ τόν ὄρο προῖστορία ἐννοοῦν τή μεγάλη ἱστορική περίοδο ὅπου ἡ ἀνθρωπότητα προχωροῦσε τυφλά, χωρίς συνειδητό σχέδιο ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλά στό βαθμό πού οἱ ἀνθρώποι ἀνακαλύπτουν τίς ἱστορικές δυνατότητες, μποροῦν νά προβλέπουν καί νά σχεδιάζουν, δηλαδή νά θέτουν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό τους τήν ἱστορία, σέ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό βαθμό. Ἄλλά βέβαια δέν πρόκειται ἀπλά γιά δυνατότητα πρόβλεψης καί σχεδιασμοῦ. Ἡ συνειδητή ἱστορική κίνηση προϋποθέτει τήν ἐνοποίηση τῆς κοινωνίας μέ τήν κατάργηση τῶν τάξεων καί τῶν ταξικῶν ἀνταγωνισμῶν. Στίς ἀστικές κοινωνίες, ἀντίθετα, ὁ κρατικός παρεμβατισμός καί τά «πλάνα» δέν μποροῦν νά ἄρουν τήν ἐνδογενή ἀνταγωνιστικότητα, τήν ἀναρχία καί, κατά συνέπεια, τό ρόλο τοῦ τυχαίου στήν ἱστορία.

Ἡ μαρξιστική ἀντίληψη γιά τήν ὑπαρξη κοινωνικῶν νόμων καί γιά τή δυνατότητα πρόβλεψης καί σχεδιασμοῦ, καταπολεμήθηκε ἀπό πολλούς ἱστορικούς καί φιλοσόφους σάν ἰδεολογική, ἀντεπιστημονική, προφητική ἢ φαταλιστική.⁷ Ἄλλά γιά τό μαρξισμό δέν τίθεται θέμα οὔτε προφητείας οὔτε φαταλισμοῦ. Οἱ μαρξιστές ἔχουν συνείδηση τῆς ἀντιφατικότητας καί τοῦ πολυδύναμου τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Γι' αὐτό στό ἐννοιολογικό τους σύστημα ἔχουν ἐπεξεργαστεῖ τίς ἐννοιες τοῦ ἀπρόοπτοῦ καί τοῦ σφάλματος, τοῦ τυχαίου, τοῦ ὑποκειμενικοῦ, τοῦ συμπτωματοῦ κλπ., χωρίς αὐτό νά σημαίνει ἀναγκαστικά ὅτι δέχονται τήν ἀποψη τοῦ ἱστορικοῦ ἀγνωστικισμοῦ.⁸

Ἡ πράξη βασίζεται στή λειτουργία ἐσωτερικῶν καί ἀναγκαίων σχέσεων ἀνάμεσα στά φαινόμενα: στήν ὑπαρξη τῶν φυσικῶν καί τῶν κοινωνικῶν νομοτελειῶν.

Ἡ τεχνική καί ἡ παραγωγή στηρίζονται στό νομοτελειακό χαρακτήρα τῶν φυσικῶν, τῶν χημικῶν καί τῶν βιολογικῶν φαινομένων. Ἡ βαθύτερη

γνώση τῆς φυσικῆς νομοτέλειας ἐπαναστατικοποίησε –ιδιαίτερα στήν ἐποχή μας– τήν τεχνική καί πολλαπλασίασε τίς δυνατότητες γιά παραγωγή ὑλικῶν ἀγαθῶν. Σήμερα εἶναι βέβαια δύσκολο νά φανταστεῖ κανεῖς τήν οὐτοπική κοινωνία τῆς καθολικευμένης ἀφθονίας, κεφαλαιοκρατικῆς εἴτε σοσιαλιστικῆς. Ὡστόσο σήμερα ἀκριδῶς μπορούμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι τό ξεπέραςμα τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν καί ἡ κατάργηση τοῦ πολέμου θά ἐπιτρέψουν τήν ἱκανοποίηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν ἑνός γήινου πληθυσμοῦ σημαντικά μεγαλύτερου ἀπό τό σημερινό.⁹

Ἡ κοινωνική νομοτέλεια ἐξάλλου ἐπιτρέπει τήν πολιτική, τήν πρόβλεψη καί τό σχεδιασμό. Μόνο πού ἐδῶ πρόκειται γιά τή νομοτέλεια ἑνός ἐξαιρετικά σύνθετου καί πολυδύναμου συνόλου, ὅπου δεσπόζουν οἱ στατιστικοί νόμοι, ἐκδηλώνονται παράγωγες καί δευτερεύουσες ἀντιθέσεις, δευτερεύουσες καί δεσπόζουσες τάσεις, ὅπου ἡ ἱστορική κίνηση πραγματώνεται μέσα ἀπό ἐγγενεῖς ἀντιθέσεις. Ἡ κίνηση εἶναι ἀντιφατική καί γεννά νέες ἀντιθέσεις, ὅπου τό θετικό συμπορεύεται ἀνταγωνιστικά μέ τό ἀρνητικό. Μέ τήν κύρια ἀντίθεση λειτουργοῦν πάντα καί δευτερεύουσες, καί ἡ σχέση μέσα στό πλέγμα τῶν ἀντιθέσεων δέν εἶναι στατική. Οἱ καθαρές ἀντιθέσεις ὑπάρχουν μόνο στή σχηματική ἀντίληψη γιά τήν ἱστορία. Γι' αὐτό ἀκριδῶς στήν ἱστορία ἐμφανίζεται τόσο συχνά τό ἀπρόοπτο, πού διαψεύδει τούς φαταλιστές. Τό ζητούμενο λοιπόν σέ σχέση μέ τήν ἱστορία δέν εἶναι ἡ ἀπόλυτη γνώση, ἀλλά ἡ ἐπάρκεια τῆς θεωρίας γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς.

Ἡ γνώση κάνει δυνατή τήν πρόβλεψη καί τόν προγραμματισμό, ἄρα τή συνειδητή ἀναδόμηση τῆς κοινωνίας. Ἡ ἱστορική γνώση δέν ταυτίζεται –καταρχή– μέ κανενός εἶδους φαταλισμό, ὅπου τό ἀνέκκλητο τῆς θείας βούλησης θά τό ἀντικαθιστοῦσαν οἱ «σιδερένιοι» νόμοι τῆς ἱστορίας. Ἀλλά ὁ μαρξισμός δέν ἀπέφυγε τό μικρόβιο τοῦ φαταλισμοῦ. Ἐτσι γιά μιά περίοδο, καί μέ βάση μιά σχηματική κατανόηση τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου, προβλέφτηκε ἡ σύντομη ἐπανάσταση στίς ἀναπτυγμένες χῶρες, ἡ ἐπικείμενη κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ, τό σύντομο πέρασμα στόν κομμουνισμό στή Σ.Ε., κλπ. Τά γεγονότα διέψευσαν τή σχηματική αἰσιοδοξία, καί ἡ ἱστορία βάδισε συχνά ἀπό ἐντελῶς ἀπρόοπτους δρόμους.

Κατά τόν Gramsci, ή φαταλιστική αντίληψη του μαρξισμού άσκησε κάποια ιστορική λειτουργία:

Σχετικά με τήν ιστορική λειτουργία που άσκησε ή φαταλιστική αντίληψη τής φιλοσοφίας τής πράξης, θά μπορούσαμε νά απαγγείλουμε τόν επικήδειό της, ζητώντας νά αναγνωριστεί ή χρησιμότητά της για μιά όρισμένη ιστορική περίοδο, αλλά υποστηρίζοντας, και ακριβώς γι' αυτό τό λόγο, τήν ανάγκη νά τή θάψουμε με όλες τις όφειλόμενες τιμές. Στην πραγματικότητα θά μπορούσαμε νά συγκρίνουμε τό ρόλο της με τό ρόλο τής θεωρίας τής χάριτος και του προκαθορισμού για τις αρχές του νεότερου κόσμου, θεωρία που ένπάση περιπτώσει έφτασε στό απόγειό της με τήν κλασική γερμανική φιλοσοφία και τήν αντίληψή της για τήν έλευθερία, σαν συνείδηση τής αναγκαιότητας.¹⁰

Αλήθεια, δέν ξέρω αν αξίζει νά τιμηθεί τούτη ή αντίληψη, αν είναι πράγματι νεκρή, και αν είναι εύκολο νά ταφεί, παρά τά τόσα άπρόοπτα – τις περισσότερες φορές άρνητικά – που μās έπεφύλαξε ή προσπάθεια για οίκοδόμηση του σοσιαλισμού, και ή πορεία του εργατικού κινήματος.

Μέ τις σημερινές δυνατότητες τής τεχνικής, ή ανθρωπότητα μπορεί νά ικανοποιήσει τις βασικές της ανάγκες σε τρόφιμα και σε άλλα υλικά αγαθά, με τήν προϋπόθεση ότι θά σταματήσουν οι σπατάλες για τόν πόλεμο και ή φθορά των πρώτων υλών και τής γής. Από τήν άποψη αυτή οι άπαισιόδοξες προβλέψεις του Malthus (1766-1834) που καταπολέμησαν οι κλασικοί του μαρξισμού, καθώς και ή άπαισιοδοξία των νεομαλθουσιανών, δέν φαίνεται νά έπαληθεύονται.

Όστόσο σήμερα γνωρίζουμε ότι μιά άπεριόριστη γραμμική ανάπτυξη είναι άνέφικτη (άλλωστε οι κλασικοί του μαρξισμού δέν διατύπωσαν ποτέ τέτοιες άφελεις προβλέψεις). Μπορεί π.χ. ή σημερινή κρίση του πετρελαίου νά είναι συνέπεια οικονομικών και πολιτικών ανταγωνισμών. Όστόσο τό πετρέλαιο δέν είναι άνεξάντλητο, όπως και ό άνθρακας.¹¹ Από τήν άλλη πλευρά ή πυρηνική ένέργεια παρουσιάζει τά γνωστά οικολογικά προβλήματα και ύψηλό κόστος παραγωγής. Άλλωστε τά φυσικά αποθέματα των σχάσιμων υλών είναι περιορισμένα. Τέλος, ακόμα δέν έχει έπιτευχθεί ή έλεγχόμενη θερμοπυρηνική σύντηξη. Η ανθρωπότητα συνεπώς βρίσκεται μπροστά σε ένα πρόβλημα, που όφείλει να τό λύσει στις επόμενες δεκαετίες.

Κατά τούς ειδικούς ή γή μπορεί, μέ τή σημερινή τεχνική, νά παράγει τρόφιμα γιά πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό από τό σημερινό. Παραταῦτα, σήμερα ὑποσιτίζεται τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς. Ἐδῶ ὅμως τά αἷτια εἶναι κοινωνικά καί πολιτικά (μαζί καί ἡ ἀποικιακή καί ἡ νεοαποικιακή ἐκμετάλλευση).

Τό πρόβλημα, σέ τελευταία ἀνάλυση, εἶναι πολιτικό. Γιατί στήν οὐσία πρόκειται γιά τόν προγραμματισμό τοῦ κοινωνικοῦ Γίγνεσθαι καί γιά τό συνειδητό καί κοινωνικό ἔλεγχο τῶν νέων μορφῶν πού ἐμφανίζονται στήν ἱστορία (κράτος, ἐπιστημονική ἔρευνα, νέες τεχνολογίες, παραγωγικοί μηχανισμοί, κλπ.). Στήν ἐποχή μας γνωρίσαμε τεράστιες δυνάμεις πού δημιουργοῦν νέες δυνατότητες γιά τό ἀνθρώπινο γένος. Ὡστόσο ἀπό τή γέννησή της, μέσα στόν κόσμο τοῦ κεφαλαίου, ἡ νέα τεχνική χρησιμοποιήθηκε γιά πολεμικούς σκοπούς, γιά τήν ἐντατικοποίηση τῆς παραγωγῆς, γιά τήν ἀστυνόμευση τῶν πολιτῶν καί γιά τήν αὔξηση τῶν κερδῶν τῶν μονοπωλίων μέ τήν ὑποβάθμιση τῆς ποιότητος τῆς ζωῆς καί τήν καθολίκευση τῆς ἰδεολογίας καί τῆς πρακτικῆς τῆς «καταναλωτικῆς κοινωνίας» (ὅπου βέβαια ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ δέν καταναλώνει οὔτε τά ἀπολύτως ἀναγκαῖα γιά μιά ἀξιοπρεπή ζωή).

Μποροῦμε λοιπόν νά φανταστοῦμε μιά συνειδητή ἱστορική ἀνέλιξη χωρίς ἰδεολογικές αὐταπάτες, χωρίς ἀποπλανήσεις καί χωρίς μηχανισμούς πού αὐτονομοῦνται καί ἐπιβάλλονται σάν ξένες δυνάμεις στήν κοινωνία;

Μιά τέτοια ἰδανική πορεία θά χρειαζόταν κάποιο ἄλλο γένος ἀνθρώπων. Ὅπως λέει ὁ Λένιν, «οἱ ἄνθρωποι ἦταν πάντα καί θά εἶναι πάντα ἀπλοϊκά θύματα τῆς ἀπάτης καί τῆς αὐταπάτης στήν πολιτική, ὅσο δέ θά μάθουν νά ξεχωρίζουν, πίσω ἀπό τίς διάφορες ἠθικές, θρησκευτικές, πολιτικές καί κοινωνικές φράσεις, δηλώσεις, ὑποσχέσεις, τά συμφέροντα τούτων ἢ ἐκείνων τῶν τάξεων»¹².

Τό πρόβλημα τῆς πλαστῆς συνείδησης δέν εἶναι καθαρά πρόβλημα γνωσιολογικό. Εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα κοινωνικό, ἐφόσον οἱ ταξικές κοινωνίες «ἐκκρίνουν» φυσιολογικά τήν πλαστή συνείδηση τῆς πραγματικότητος. Βέβαια μέ τήν κατάργηση τῶν τάξεων μπορεί νά ἀρθεῖ καί τό φαινόμενο τῆς

ιδεολογικῆς ἀλλοτριώσης πού χαρακτηρίζει τίς ταξικές κοινωνίες. Μά μποροῦν νά ὑπάρξουν ἄνθρωποι χωρίς φαντασιώσεις, ιδεολογικές ἀποπλανήσεις κλπ.; καί εἶναι δυνατό νά ὑπάρξουν κοινωνίες χωρίς ἰδεολογίες, δηλαδή χωρίς ἓνα σύστημα ἀντιλήψεων πού θά συνιστᾶ μιά φανταστική σχέση μέ τόν κόσμο; Ἄλλά τό πρόβλημα δέν εἶναι ἡ κάθαρση τῆς κοινωνίας ἀπό τήν ιδεολογία, ἀλλά ἀπό τήν ταξική ἐκμετάλλευση, καί μαζί μ' αὐτήν ἀπό τά «σύννεφα σκόνης» τοῦ μυστικισμοῦ πού καλύπτουν τήν κεφαλαιοκρατική πραγματικότητα. Τέλος, τό πρόβλημα πού τέθηκε σήμερα μέ δραματικό τρόπο εἶναι τό πρόβλημα τῆς αὐτονόμησης τοῦ κόμματος καί τοῦ κράτους στίς «σοσιαλιστικές» χῶρες καί, κατά συνέπεια, ἡ συγκρότηση ἑνός προνομιούχου διευθυντικοῦ στρώματος – καί ἀντίστοιχα ἡ ἀπάθεια καί ἡ ἀπολιτικοποίηση τῶν μαζῶν, καί ἡ ἐμφάνιση νέων μορφῶν πλαστικῆς συνείδησης.

Ἄλλο ἱστορικό ὑλισμός μαθαίνει τοὺς ἀνθρώπους νά διακρίνουν τίς κοινωνικές ρίζες καί τό ρόλο τῆς ιδεολογίας. Πολιτική συνείδηση σημαίνει κατανόηση τοῦ χαρακτήρα τῶν ἀντιθέσεων καί τῆς ιδεολογίας τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Σημαίνει ταυτόχρονα ὑπέρβαση καί ἀπόρριψη τῆς «λογικῆς», δηλαδή τῆς ιδεολογίας τοῦ συστήματος. Σημαίνει, τέλος, ἐπεξεργασία μιᾶς πολιτικῆς θέσης καί μιᾶς ἀντίστοιχης ἔνταξης καί δράσης γιά τήν πραγμάτωση τοῦ κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ.

Ἄλλά ἡ διαμόρφωση ἐπιστημονικῆς συνείδησης εἶναι μιά ἐπίπονη διαδικασία, ἀκόμα καί γιά τοὺς ἐργάτες μέ τό «ταξικό ἔνστικτο». Ὁ Λένιν μάλιστα φτάνει νά πει ὅτι «τὴν ταξική πολιτική συνείδηση μπορούμε νά τὴ φέρουμε στὸν ἐργάτη μόνον ἀπὸ τὰ ἔξω, δηλαδή ἔξω ἀπὸ τὴν οικονομική πάλη, ἔξω ἀπὸ τὴ σφαίρα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες καί στοὺς ἐργοδότες. Ὁ μοναδικός τομέας, ἀπ' ὅπου μπορούμε ν' ἀντλήσουμε αὐτὴ τὴ γνώση, εἶναι ὁ τομέας τῶν σχέσεων ὅλων τῶν τάξεων καί τῶν στρωμάτων πρὸς τὸ κράτος καί τὴν κυβέρνηση, ὁ τομέας τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων ἀνάμεσα σὲ ὅλες τίς τάξεις».¹³

Στόχος τοῦ Λένιν σ' αὐτό τό κείμενο ἦταν οἱ οἰκονομιστές. Ἄλλά τό κείμενο θέτει τό εὐρύτερο γνωσιολογικό πρόβλημα: μέσα ἀπὸ ποιές διαδικασίες μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νά ἀποκτήσουν

ὀρθή συνείδηση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας; Οἱ δύο βασικές προϋποθέσεις γι' αὐτό εἶναι ἡ πολιτική πράξη καί ἡ θεωρητική ἐργασία – καί οἱ δύο αὐτές πρακτικές ἐξελίσσονται χρονικά σέ σχέση ἀμοιβαίου καθορισμοῦ. Ἐδῶ παρεμβαίνει δραστικά ἡ φιλοσοφία, ὄχι ἀπλά σάν κοσμοαντίληψη, οὔτε μόνο σάν «ἀτομική» ἐπεξεργασία συνεκτικῶν ἐννοιῶν στοῦ ἐσωτερικό ενός συστήματος, ἀλλά ἐπίσης καί προπαντός σάν πολιτισμική μάχη πού ἀποβλέπει νά μεταμορφώσει τή λαϊκή «νοοτροπία» καί νά διαδώσει τίς φιλοσοφικές καινοτομίες πού θ' ἀποκαλυφθοῦν «ἱστορικά ἀληθεῖς», στό μέτρο πού θά γίνουν συγκεκριμένα, δηλαδή ἱστορικά καί κοινωνικά, καθολικές¹⁴.

Ἡ αὐτοσυνείδηση δέν ἀποκτᾶται μέ τή μέθοδο τῆς θεωρησιακῆς φιλοσοφίας: μέ τή θέαση καί μέ τήν καλλιέργεια τῶν ἐννοιῶν. Ὅπως γράφει ὁ Gramsci, ἡ κριτική αὐτοσυνείδηση πραγματοποιεῖται μέσα ἀπό τόν ἀγῶνα γιά τήν πολιτική ἡγεμονία. Ἡ πολιτική συνείδηση εἶναι ἓνα πρῶτο βῆμα πρὸς μιά προοδευτική αὐτοσυνείδηση, ὅπου τελικά ἐνώνονται ἡ θεωρία καί ἡ πράξη. Ἡ ἐνότητα αὐτή δέν εἶναι μηχανική, ἀλλά ἓνα ἱστορικό Γίγνεσθαι ἀπό στοιχειώδεις μορφές, μέχρι τήν πλήρη κατάκτηση μιᾶς συνεκτικῆς κοσμοαντίληψης¹⁵.

Γιά τούς μαρξιστές, ἡ ὀρθή συνείδηση ἀποκτᾶται μέσα ἀπό τήν πράξη: μέσα ἀπό τούς οἰκονομικούς, τούς πολιτικούς, τούς θεωρητικούς καί τούς πολιτισμικούς ἀγῶνες. Συγκροτεῖται μέ τή θεωρητική γενίκευση καί ὑπέρβαση τῆς πείρας τῶν μαζῶν καί τῆς ὀργανωμένης κοινωνικῆς πρωτοπορίας. Συνεπῶς δέν ὑπάρχει καμιά «αὐτόματη» γένεση πολιτικῆς συνείδησης, καί οἱ ἐννοιες τοῦ «ταξικοῦ ἐνστίκτου» καί τοῦ «αὐθόρμητου ὑλισμοῦ» δέ σημαίνουν ἄλλο ἀπό τό ὅτι στήν πρώτη περίπτωση ὁ ἐργάτης βιώνει τήν ταξική πάλη, καί στή δεύτερη ὁ ἐπιστήμονας ἐργάζεται, ἔστω ἀσυνείδητα, σάν ὑλιστής. Ἀλλά οὔτε ὁ πρῶτος μπορεῖ νά γίνει ἐνστικτώδιστα κομμουνιστής οὔτε ὁ δεύτερος αὐθόρμητα ὑλιστής.

Ὁ Λένιν ἀσχολήθηκε μέ τή σχέση τοῦ αὐθόρμητου καί τοῦ συνειδητοῦ τόσο στό χῶρο τῆς θεωρίας ὅσο καί στό χῶρο τῆς πολιτικῆς πράξης:

Λένε συχνά: ἡ ἐργατική τάξη τείνει αὐθόρμητα πρὸς τό σοσιαλισμό. Αὐτό εἶναι ὀλοτέλα σωστό, μέ τήν ἐννοια ὅτι ἡ σοσιαλιστική θεωρία καθορίζει πῶς

βαθιά και πιο σωστά από κάθε άλλη θεωρία τις αιτίες των συμφορών της εργατικής τάξης, και γι' αυτό οι εργάτες την αφομοιώνουν τόσο εύκολα, ἄ ρ κ ε ἰ μόνο ή θεωρία αυτή να μην τά διπλώνει μπροστά στο αυθόρμητο, ἄ ρ κ ε ἰ μόνο να υποτάσσει ή ίδια τό αυθόρμητο [...]. Ἡ εργατική τάξη τείνει αυθόρμητα πρὸς τό σοσιαλισμό, παρόλα αυτά ὅμως ή αστική ιδεολογία, πού είναι πολύ πιο διαδεδομένη (και συνεπώς ξαναγεννιέται με τις πιο ποικίλες μορφές), επιβάλλεται αυθόρμητα πολύ περισσότερο στους εργάτες.¹⁶

Αυτά τά ἔγραφε ὁ Λένιν, πού ἤξερε να ἐμπιστεύεται τις μάζες ἀλλά και να μην τις κολακεύει. Και ἀξίζει να συγκρίνουμε αυτή την εἰλικρινή θέση με τις φλυαρίες σημερινῶν «λενινιστῶν», πού ἀπό τή μία δέν ἔχουν σχέση με τις μάζες και ἀπό τήν ἄλλη θεοποιούν τήν εργατική τάξη, τόν «ἥρωα λαό» και πάει λέγοντας.

Ὁ Λένιν τόνιζε τήν καθυστέρηση τῆς θεωρίας και τήν ἀνάγκη για ἐνότητα τῆς θεωρίας και τῆς πρακτικῆς. Ὁ Λένιν δέν πίστευε στο αυθόρμητο, με τήν ἐννοια ὅτι ή πολιτική συνείδηση θά μπορούσε να ἀποκτηθεῖ με κάποιο αυτόματο τρόπο. Ἀπόδειξη (στis μέρες μας): ή καθυστέρηση (ἂν ὄχι ή σχεδόν ὀλοκληρωτική ἀπουσία) πολιτικῆς συνείδησης στήν εργατική τάξη ὄλων σχεδόν τῶν μεγάλων κεφαλαιοκρατικῶν χωρῶν, ἀλλά και τῶν χωρῶν τοῦ ἄλλοτε «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ».

Τό χαρακτηριστικό πού δεσπόζει μέχρι σήμερα στis ἀνθρώπινες κοινωνίες είναι ή ταξική πάλη. Πρόκειται για γεγονός πού τό ἀναγνωρίζουν –και θεωρητικά– ὄλο και περισσότεροι στοχαστές πού δέν είναι μαρξιστές. Ἐτσι, π.χ., ὁ Ε. Μουνιερ ἔγραφε ὅτι «δέν ὑπάρχει κοινωνία, τάξη πραγμάτων ή δίκαιο πού να μή γεννιέται ἀπό μία πάλη δυνάμεων, να μην ἐκφράζει συσχετισμό δυνάμεων, να μή ζεῖ στηριζόμενο σε κάποια δύναμη». Τό να φανταζόμαστε τό ἀντίθετο ὀδηγεῖ στήν ὑποκρισία: «Εἴμαστε ἐναντίον τῆς ταξικῆς πάλης, σάμπως να ὑπῆρξε κοινωνική πρόοδος χωρίς ἀγώνα. Εἴμαστε “ἐναντίον τῆς βίας” σά να μην ἔχουμε ἀπό τό πρωί ὡς τό βράδι πράξεις λευκῆς βίας».¹⁷

Ἡ ἱστορία προχώρησε μέχρι σήμερα, σχεδόν κατά κανόνα, με τό παιχνίδι τῶν τυφλῶν νόμων, κυρίως τῶν οἰκονομικῶν· σάν ή συνισταμένη τῆς

ανάγκης και τοῦ τυχαίου – και ἢ μή κατανοημένη ἱστορία φαινόταν στά μάτια τῶν ἀνθρώπων σάν ἀνελέητη ἀναγκαιότητα, σάν δημιούργημα τῶν θεῶν ἢ προϊόν τοῦ τυχαίου. Ἡ Μοίρα ὑπῆρξε τό σύμβολο τῆς ἀνάγκης, μιά δύναμη πάνω ἀπό τοὺς ἀνθρώπους και ἀπό τοὺς θεοὺς, πού μπορούσε νά ἐμφανίζεται ἄλλοτε σάν ἀνάγκη κι ἄλλοτε σάν τύχη.

Οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦν τήν ἱστορία τους. Ἀλλά τή δημιουργοῦν ἀσυνείδητα, ἐπιδιώκοντας ὁ καθένας τοὺς δικούς του σκοπούς, ἔρμια τῆς δικιᾶς τους πλάνης. Τό τελικό ἀποτέλεσμα ξεφεύγει ἀπό τά χέρια τους, ἀντικειμενοποιεῖται και τοὺς ἐξουσιάζει σάν Κεφάλαιο, Κράτος, Ἠθική, τοὺς ἐκμηδενίζει μέ τή μορφή τοῦ πολέμου, ἢ τοὺς ἀλλοτριώνει μέ τή μορφή τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης και τῆς προπαγάνδας.

Τό 1917 ἡ ἀνθρωπότητα πέρασε στήν ἀρχή ἑνός νέου σταδίου τῆς ἱστορίας: τῆς οἰκοδόμησης τῆς πρώτης σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. Ἡ οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι μιά συνειδητή κοινωνική διαδικασία, στηριγμένη στή θεωρία τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἀλλά οἱ ἄνθρωποι δέν οἰκοδομοῦν σέ ἕνα παρθένο χῶρο, ὅπου ἡ θεωρία νομοθετεῖ μέ βάση ἀπόλυτους κανόνες. Ὁ σοσιαλισμός, ἄρνηση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, οἰκοδομεῖται μέσα ἀπό τά ἐρείπιά της, ἀλλά και μέσα στίς ἀντιθέσεις πού κληρονόμησε ἀπό τό παρελθόν, καθώς και μέσα ἀπό ἄλλες ἀντιθέσεις πού γεννήθηκαν στήν πορεία τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησης. Τέλος, ὁ σοσιαλισμός δέν οἰκοδομεῖται ἀπό ἐργάτες-θεοὺς, ἀλλά ἀπό ἀνθρώπους πού φέρνουν μαζί τους τήν ἀλλοτριωμένη συνείδηση τοῦ παρελθόντος και τόν ἀτομισμό πού τοὺς κληρονόμησαν χιλιετίες ἀνταγωνιστικῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τό πρόβλημα λοιπόν δέν εἶναι νά μή γίνονται λάθη, ἀλλά νά ἀναζητοῦνται οἱ αἰτίες τῶν λαθῶν, τόσο στό χῶρο τῆς θεωρίας, ὅσο και στό χῶρο τῆς πρακτικῆς. Οἱ προλεταριακές ἐπαναστάσεις κάνουν ἀδιάκοπη κριτική στόν ἑαυτό τους, ἔγραφε ὁ Μάρξ, περιγελοῦν μέ ὠμή ἀκρίβεια τίς μισοτελειωμένες δουλειές, τίς ἀδυναμίες και τίς ἐλλεινότητες τῶν πρώτων τους προσπαθειῶν¹⁸. Ὁ Μάρξ θά εἶχε δίκιο, ἂν ἡ κριτική δέ χρησίμευε συχνά γιά νά καλύψει πραγματικές ἀντιθέσεις, ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐξουσία ἀσκειῖται στό ὄνομα τῆς ἐργατικῆς τάξης και ὄχι ἀπό τήν ἴδια τήν τάξη.

Μέ βάση τήν ιστορία, καί ειδικά τήν πείρα ἀπό τίς χώρες τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», φτάνουμε ἀναγκαστικά στό κεφαλαιῶδες ἐρώτημα: θά μπορέσουν ποτέ οἱ ἄνθρωποι νά ἐλέγξουν τό ιστορικό τους Γίγνεσθαι;

Ἡ μέχρι σήμερα ἀνθρώπινη ιστορία εἶναι ἡ ιστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων. Πρόκειται γιά τήν πιό τραγική διαπίστωση τοῦ Μάρξ ἡ ὁποία κοινιοροποιεῖ τόσο τίς ἰδεαλιστικές φιλοσοφίες τῆς ιστορίας ὅσο καί τίς αἰσιόδοξες τεχνοκρατικές οὐτοπίες.

Πάλι τῶν τάξεων σημαίνει ἐκμετάλλευση, καταπίεση, βαρβαρότητα, διωγμούς, θανατώσεις, μά καί ἀντίσταση, ἀλτροπισμό, ἐπαναστάσεις. Ἀλλά οἱ ἐπαναστάσεις ἔφερναν στήν ἐξουσία πάντοτε κάποια νέα τάξη, πού γινόταν μέ τή σειρά τῆς κυρίαρχη ἐκμεταλλεύτρια τάξη.

Εἶναι λοιπόν στή «φύση τοῦ ἀνθρώπου» ἡ τάση γιά πλουτισμό καί γιά ἐξουσία; Αἰώνια χαρακτηριστικά του εἶναι ἡ ἀπληστία, ἡ ματαιοδοξία, ὁ δόλος, ἡ ὑποκρισία καί ἡ βαρβαρότητα;

Κατά τόν Μάρξ, ἡ κατάκτηση τῆς ἐξουσίας ἀπ' τήν ἐργατική τάξη θά σημαίνει τήν ἀρχή τῆς ιστορικής διαδικασίας κατάργησης τῶν τάξεων. Ἡ ιστορική ἀποστολή αὐτῆς τῆς τάξης «εἶναι νά ἐπαναστατικοποιήσει τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί, τελικά, νά καταργήσει τίς τάξεις».¹⁹

Ὁ σοσιαλισμός, καταργώντας τήν ἰδιωτική κατοχή τῶν μέσων παραγωγῆς, θά ὀδηγοῦσε, σύμφωνα μέ τή θεωρία, στήν κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης, στήν ἐνοποίηση τῆς κοινωνίας, στήν ἐκλογίκευση τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων καί στή συνειδητά ιστορική ἀνέλιξη. Ἀλλά στίς χώρες τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», ἔστω καί χωρίς ἀτομική κατοχή τῶν μέσων παραγωγῆς, διατηρήθηκαν καί ἀναπαράχθηκαν ἐξουσιαστικές σχέσεις, ἱεραρχίες, προνόμια, φαινόμενα διαφθορᾶς, ἀποξένωσης, παθητικότητας, διατηρήθηκαν καί ἀναδίσωσαν ὁ μυστικισμός καί ὁ ἐθνικισμός.

Διαψεύστηκαν λοιπόν γιά ἄλλη μιά φορά οἱ ἐλπίδες τῶν καταπιεσμένων; Ἡ ἐπανάσταση ὀδήγησε γιά ἄλλη μιά φορά σέ ἓνα νέο κυρίαρχο καί προνομιοῦχο στρώμα; Ἡ στρεβλή δόμηση τῶν νέων κοινωνικῶν σχέσεων, ὁ ἐγωισμός, ἡ δειλία καί ἡ μικρόνοια, ἀκύρωσαν γιά ἄλλη μιά φορά τὰ ἐπαναστατικά ἰδανικά;

Σημειώσεις 10. Κεφαλαίου

1. Για την πρώτη αυτή επιστημονική επανάσταση, βλ. J.D. BERNAL, *Science in History*, τ. 2., «Penguin Books», 1969 (έλλ. μτφρ., έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου).

2. Πρβλ. τις *Ουτοπίες* των F. BACON, T. CAMPANELLA και TH. MORE.

3. Βλ. σχετικά με το περιβάλλον τη συλλογή «L'Homme et l'environnement», *Recherches Internationales*, 77-78 (1974), «La Nouvelle Critique», Paris. Στη γλώσσα μας, ανάμεσα στ' άλλα: Μ. ΜΟΔΙΝΟΣ, *Από την Έδέμ στο Καθατήριο*, «Εξάντας», 'Αθ., και P. SAMUEL, *Οικολογία*, έκδ. Βέργος, 'Αθ. 1973.

4. *Ας θυμηθούμε ένα παράδειγμα: την πυρηνική ενέργεια. 'Η τρομερή αυτή δύναμη, καρπός της «καθαρής» θεωρίας, χρησιμοποιήθηκε για την εξόντωση ανθρώπων και σήμερα στηρίζει την ισορροπία του τρόμου. Και τί νέες περιπέτειες μάς επιφυλάσσει σαν πηγή «ειρηνικών» μορφών ενέργειας; [Προσθήκη στην Τρίτη Έκδοση: Από τότε που γράφτηκαν αυτές οι γραμμές είχαμε τό Τσερνομπίλ και μιά σειρά άλλα πυρηνικά «άτυχήματα». Μάθαμε περισσότερα για τή μόλυνση της γης από ραδιενεργά κατάλοιπα. Για τούς «σκουπιδότοπους» των πυρηνικών καταλοίπων. Για τίσ οικολογικές καταστροφές που προκαλούν οί πυρηνικοί σταθμοί. Για τό ραδόνιο των όρυχείων. Για τό ύλικό πυρηνικών δομών που παράγουν τά εργοστάσια «ειρηνικής» πυρηνικής ενέργειας κλπ. κλπ.].

5. Βλ. F. ENGELS, *L. Feuerbach*, op.cit., σσ. 66-68.

6. F. ENGELS, Γράμμα στον H. Starkenburg (του 1894).

7. 'Ετσι, π.χ., ό Κ. Popper επικρίνει τά «δόγματα» που διατυπώνουν ιστορικές προφητείες

για την καθοδήγηση των πολιτών. Τό δόγμα αυτό, που τό καλεϊ *ιστορικισμός*, τό θεωρεί «κατάλοιπο των παλαιών δεισιδαιμονιών, έστω και αν οί άνθρωποι τό θεωρούν σά νέα, προοδευτική, επαναστατική και επιστημονική θεωρία». 'Η αντίληψή μου, γράφει ό Popper, μπορεί νά περιγραφεί «σαν κριτική της ιστορικής μεθόδου του μαρξισμού». Οί προφήτες του μαρξισμού «είναι περισσότερο συγγενείς με την Παλαιά Διαθήκη παρά με τή νεότερη φυσική». Και ό Popper με τή σειρά του πέφτει στό λάθος νά συγγέει τή μαρξιστική αντίληψη για τήν ιστορία με τίσ μηχανιστικές, προμαρξιστικές αντιλήψεις, που ταύτιζαν τήν ιστορική με τή φυσική νομοτέλεια. (Βλ. K. POPPER, *Conjectures and Refutations*, έκδ. Routledge and Kegan Paul, London 1976, σσ. 336-46).

8. Κατά τόν J. MERLEAU-PONTY, «τό νά είναι κανείς σήμερα επαναστάτης σημαίνει ότι αποδέχεται ένα Κράτος για τό όποιο δέν γνωρίζει σχεδόν τίποτα, ή ότι αφήνεται στή χάρη της ιστορίας, για τήν όποία γνωρίζει ακόμα λιγότερα» (*Les Aventures de la dialectique*, op.cit., σ. 313). Βλ. επίσης Ε. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Ρήξη ή Ένσωμάτωση*, «Σύγχρ. Έποχή», 'Αθ.

9. Βλ. σχετικά: (1) Ac. Sciences de l'URSS, *Homme, société et environnement*, Moscou 1975· (2) *Man, Science, Technology*, «Academia», Prague 1973· (3) J.D. BERNAL, *Ένας Κόσμος δίχως Πόλεμο*, μτφρ. Ν. Ραμπαδίλα, «Κέδρος», 'Αθ. 1960· (4) P. SAMUEL, ό.π.

10. GRAMSCI, *Gramsci dans le texte*, op.cit., σ. 162.

11. Κατά τίσ σημερινές (1979) εκτιμήσεις τά βεβαιωμένα αποθέματα πετρελαίου είναι 87 δισ. τόνοι και καλύπτουν τίσ παγκόσμιες ανάγκες για 30 χρόνια περίπου. 'Αλλά ασφαλώς ό

αριθμός αυτός είναι κατώτερος από την πραγματικότητα (τό 1939 τὰ αποθέματα υπολογίζονταν σέ 4,4 δισ. τόνους καί τό 1950 σέ 11 δισ.). Τά εκμεταλλεύσιμα αποθέματα άνθρακα (1977) υπολογίζονται σέ 492 δισ. τόνους, καί τοῦ λιγνίτη σέ 143 δισ. Τό σύνολο τῶν γεωλογικῶν αποθεμάτων τοῦ άνθρακα υπολογίζεται σέ 7,7 τρισεκ. τόνους, καί τοῦ λιγνίτη σέ 2,4 τρισ. τόνους. Ἐξάλλου τὰ αποθέματα τοῦ φυσικοῦ αερίου υπολογίζονται σέ 350 δισ. τόνους ἰσοδύναμης σέ πετρέλαιο ποσότητας – πού μέ τοὺς σημερινούς ρυθμούς κατανάλωσης θά ἐπαρκούσε γιά 3 αἰῶνες.

12. Βλ. ΛΕΝΙΝ, *Διαλεγτά Ἔργα*, τ.1., «Κάδμος», Ἰ.Αθ. 1960, σ. 68.

13. ΛΕΝΙΝ, *Τί νά κάνουμε;*, ορ. cit., σ. 99.

14. GRAMSCI, ορ. cit., σ. 171.

15. *Ibid.*, σ. 147.

16. ΛΕΝΙΝ, ορ. cit., σσ. 53, 66.

17. Ε. ΜΟΥΝΙΕΡ, *Le Personnalisme*, ορ. cit., σ. 68.

18. Βλ. Κ. ΜΑΡΞ, *Ἡ 18η Μπρυμαίρ καί ὁ Λουδοβίκος Βοναπάρτης*, «Ἡριδανός», Ἰ.Αθ. 1975, σ. 15.

19. Κ. ΜΑΡΞ, *Le Capital*, ορ. cit., τ. 1., σ. 25.